

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Filosofiya. Siyasattanıw

АРАЛ АПАТШЫЛЫҒЫНЫҢ ПАЙДА БОЛЫҒЫ СЕБЕПТЕРИ

А.Абатов – магистрант

Әжсинияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: экология, Амударья, Сырдарья, Марказий Осиё, ирригация, сектор, иқтисод, пахтачилик, шоликорлик.

Ключевые слова: экология, Амударья, Сырдарья, Центральная Азия, ирригация, сектор, экономика, хлопководство, рисоводство.

Key words: Ecology, Amudarya, Syrdarya, Central Asia, irrigation, sector, economy, cotton, rice.

Бүгинги күни Арал экологиялық апатшылығының пайда болыуы тиришилиқ дүньясының табият пенен өз-ара қатнас назамлылығын билмеуден оның тарийхын үйренбеуден пайда болып отыр. Сонлықтан, жер жүзлик экологиялық апатшылықтардың бири Арал машқаласы болып табылады. Бул адамзатқа кәуип дөндирген, өз аймақтық шегарасынан сыртқа шығып табийғый апатшылық көринисине айланды. Орайлық Азияның пүткил территориясы бойлап суўғарыу системаларын жедел түрде күшейтиў - Аралдың қурыуына себеп болды. Дәбдебели түрде шөл сахралар өзлестирилди. Нәтийжеде, Арал кризиси инсаният тарийхындағы ең үлкен экологиялық гуманитар апатлардың бири болды. Теңиз жағалығында жасайтуғын 35 млн адам оның тәсиринде қалды.

Арал экологиялық апатшылығының усы регионда жасап атырған адамлардың денсаўлығына тәсирин әсиресе кемқанлық кеселин келтирип шығарып атырған факторлар ҳақында Қ.Баевтың «Экологиялық жағдайдың кем қанлыққа тәсири» [1] илимий мийнетинде медициналық дәлиллеўлер менен апатшылық ақыбеттери келтирилген. Буннан тысқары, республикамыздың илимий жәмийетшилиги хәм мәмлекетлик ғайраткерлер тәрепинен бир неше илимий мақалалар жарияланды. Олардан академик Т.Ещанов тәрепинен «Экология хәм Арал машқаласы ҳақында» [2] кең түрде илимий пикирлер жаратылды. Академик Ж.Базарбаев тәрепинен «Арал тәғдири-мийрас тәғдири» [3] атамасында жазылған мақаласында экологиялық кризистың өшпес мийрасларымызға тәсири ҳақында сөз етеди. Сондай-ақ, У.Әширбеков тәрепинен халық аралық Аралды қутқарыу қорының «Арал теңизи этирапында тиришилиқ ушын зәрүрли шараятлар дүзиўдин әмелий илажалары» [4] сөз етилген. Бүгинги күни Арал апатшылығы нәтийжесинде шөлистанлық хәм шорланған аймақларда экологиялық тең салмақтылықты сақлаўға қаратылған пикирлер К.Юсупбаевтың «Қарақалпақстан аграр секторында экономикалық реформаларды әмелге асырыўдың өзине тән өзгешеликтери» [5] мийнетинде илимий тийкарда атап көрсетиледи.

Орта Азияда ертеден қонысланған қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен халықларының тәғдири әзелден Арал теңизи менен тығыз байланыслы еди. Арал бойы аймағы усы халықлардың халық болып қәлиплесийинде үлкен орын тутты, яғный оның бесиги болды. Олардың бабалары бул аймақта сол ўақыттағы Хорезм оазисинде, жоқары мәдениетли әйемги цивилизацияны дөретти.

Бул жерде әйемги заманлардан-ақ суўғарыу дийқаншылығы жоқары дәрежеде раўажланған еди, пахта, жүзим, шабдал, ерик хәм т. б. мийўе түрлери егилип, олардан оғада жоқары зүрәат алынған. Буған Арал теңизи айрықша ықлым туўдырып турған.

Солай етип, Арал бойы аймағында әйемги заманлардан қоныс басқан халықлардың тарийхый тәғдири Әмударья, Сырдарья хәм Арал теңизи менен тығыз байланыслы болып, киятыр. Бирақ, XIX әсирдин ақырында орыс климатологи, географ, Петербург илимлер академиясының ағзасы Войейков Арал теңизин «керексиз көл» деп оны қурытыўды усыныс етеди [6]. Патша ҳүкимети бул усынысты иске асырып үлгермеді. Ал,

бирақ, кеңес ҳүкимети тәрепинен бул ис әмелге асырылып, теңиз қурытылды. Бул СССР мәмлекети патшалықтың баслаған колониалық сиясатын турмысқа асырыўды даўам еткенин көрсетеди.

Қарақалпақстанның кеңес ҳәкимияты ўақтындағы социаллық-экономикалық жағдайын XX әсирдин орталарында пайда болған Арал машқаласы менен тығыз байланыслы болғанлықтан оны еки басқышқа бөлип қараў керек.

Бириншиси 1917-1960-жыллар арасындағы жағдай, бул Арал машқаласының кескинлескенге дейинги дәўири.

Екиншиси, 1960-1990-жыллар аралығы, яғный Арал машқаласының кескинлескен дәўири болды. Бул дәўир Арал теңизиниң қурып кетиўиниң хәм Әмударья суўының патасланыўының нәтийжесинде халықтың социаллық-экономикалық жағдайы аўыр аўхалға түскен ўақытлары еди [7].

1960-жылдан баслап Әмударья хәм Сырдарья бассейнеринде жаңа жерлерди өзлестиріў бойынша кең көлемли жұмыслар басланып, оған қосымша дәрья суўлары талап етилди. Нәтийжеде, пахташылық пенен салыгершилиқ өзиниң раўажланыўын тапты, пахта монокультураға айланды. Бирақ, жерлерди өзлестиріў илимий тийкарда алып барылмады. Дийқаншылықтың раўажланыўы экстенсивлик усыл менен алып барылды, ал бул жағдай барған сайын тийкарсыз суў ресурсларының зая болыуына алып келди. Дәрья суўларынан Арал теңизиниң үлесі белгиленбегенликтен оның қурыуы тезлесті. Солай етип, СССР мәмлекетиниң колониалық сиясатының ақыбетинде пайда болған Арал хәм Арал бойы машқаласы бүгинги күнде де өз шешимин таба алмай атыр.

Арал апатшылығының жақынлап киятырғанын, оның зиянын Қарақалпақстан халқы, әсиресе алымлар ертеден-ақ билди. Алымлар 60-жыллардан баслап Аралдың тәғдири бойынша бир неше илимий конференциялар шөлкемлестирилип, орайға Аралдың суўдан үлесин бөлип шығарыу, улыўма суўды үнемли пайдаланып, теңизди қурытыўға алып келмеўди өтиниш етип, 20 жыл даўамында хат жазып келди.

Суўдың хәдден тысқары азайып кетиўи хәм патасланыўының ақыбетинде жер, өсимлик хәм хайўанат дүньясына, балықты қайта ислеў тараўының жоқ болып кетиўине, сондай-ақ суўғарылатуғын жерлердин өнімдарлығының төменлеўине алып келди. Экологиялық жағдайдың аўырласыўы Арал теңизи бассейниндеги 35 миллионға жақын халықтың турмыс жағдайына, олардың денсаўлығына тиккелей кери тәсир көрсетти. Булардың барлығы бул региондағы миграцион процесслердин күшейиўине алып келди. Совет ҳүкиметиниң дүзетилмес қәтеси болған Арал апатшылығы күн сайын қурамаласып бармақта. Арал теңизиниң суў режиминиң бузылғанлығы суў қәддиниң төменлегенлиги хәм 2,2 миллион гектардан артық жер майданының қурыуы Қарақалпақстан ушын, пүткил Өзбекстан хәм қонсы республикалар ушын экологиялық апатшылық болды.

Арал апатшылығының нәтийжесинде аймағымыздың сыртқы орталығы күшли деградацияға ушырап атыр. Мәселен: Әмударья дельтасындағы 100 мың гектар майданға ийе болған 50 ден аслам душшы суўлы көллер

кейип қалды. Тоғайлардың майданы 10-15 есеге азайды, камысзарлықлардың майданы 1млн 200 мың гектардан 15-20 мыңга шекем қысқарды.

Ҳазирги күнде Қарақалпақстан Республикасы аймағындағы егислик майданлардың 86-96% шорланған жерлер, ал 43-64% этирапындағы жерлер орташа хэм күшли шорланған болып есапланады. Арал теңизиниң бурынғы акваториясында 10 млрд тоннаға шекем дуз топланған. Қарақалпақстандағы егислик жерлердің хәр гектарына орташа 520 килограмм дуз ушып келип түседі.

Топырақтың шорланғанының нәтийжесинде Өзбекстан республикасында 1 млн тонна, Қарақалпақстан Республикасында 100 мың тонна пахта Өними кем алынбақта. Хорезм Ұэлаяты хэм Түркменстанның Ташауыз Ұэлаятында хәр гектар жерине жылына 600-700 кг дан дуз-кумлы шаңлар көтерилмекте. Арал теңизиниң қурып барыуы Арал бойы республикалары хэм Өзбекстан ушын үлкен экономикалық зыян келтирди. Әмиўдәрьяның төменги ағымында балықшылық, андатрашылық, аңшылық хожалықлары дерлик жоқ болып кетти.

Уллы илимпаз Циолковскийдің «Арал тәбият үстинен зорлық ислесе, өзи тәбияттың зорлығына ушырайды» деген сөзин бүгинги күнги жағдай дәлиллеп тур. Бул совет дәуириниң кесапаты еди. Ол күнде бизди Әмиўдәрьяның орнына Сибирь дәрьяларын әкелемиз деп алдаған еди. Халық экологиялық апатшылыққа баратырғанын сезбеди.

Бурын майданы 66 мың кв километр болған Аралдың хәзир ярымына жақыны жоқ болып, жалаңашланған ултанынан ушқан, жылына 100 млн тоннадан артық дуз дөгерекке шашылмақта. Соннан Қарақалпақстан аймағына жылына 44 млн тонна дузлы шаң таралып, оның хәр гектарға орташа бир тоннадан

үш тоннаға дейин шашылатуғынлығы хэм республикадағы егиске жарамлы жерлердің хәммеси дерлик шорланғанлығы дүньяға белгили. Буның ақыбетинде Арал дөгерегиндеги хайуанатлардың саны азайды, қулардың қырық түри, өсимликлердің алпыслаган түри халық хожалығына пайда келтирген жигирма төрт түрли балықтың жигирмасы кетип қалды.

Белгили эколог-профессор Р.Реймовтың көрсетиўинше, соңғы 30 жылдың ишинде, яғный 1995-жылға дейин Арал регионьндағы флорадан 60-80 ге жақын жоқары өсимликлер түри, 200 ге жақын төменги өсимликлердің түрлери жоқ болып кеткен 1970 хэм 1994-жыллар арасында Кубла Арал зонасындағы 100 мың гектар майданға ийе 50 көл кеўип қалды. Аралдың ушқан дуз тозаңлары жән-жаққа асықпай шашылып, Орайлық Азияны дуз көрпеси менен жаўып, тиришилик дүньясын куртып жибереди.

Әлбетте, буны түсинген көпшилик өткен әсирдің 80-жылларының орталарынан баслап Арал теңизин хэм оның экосистемасын апаттан кутқарыу хәрекетлерин баслады. Жәмийетлик шөлкемлер пайда болды. Арал фонды дүзилди, қаржылар жыйналды. Көп жыйналыслар, конференциялар болып Аралды кутқарыу кереклиги бәлент хаўаз пенен айтылып жүрди.

Өзбекстан хәкимети биринши гезекте Орайлық Азия мәмлекетлериниң күшин бириктириу мәселесин күн тәртибине қойды. СССР тарқалып, ғәрезсиз республикалар шөлкемлескеннен кейин 1991-жылдың октябрь айында Қазақстан, Қырғызстан, Тәжикстан, Түркменстан хэм Өзбекстан Республикаларының суў хожалығы шөлкемлериниң басшылары Ташкент қаласында жыйналып, мәсләхәтлесип, суў қорларын пайдаланыу хэм қоғау мәжилиси бойынша бирликте үндеу қабыл етти.

Әдебиятлар

1. Баев К. «Экологиялық жағдайдың кем қаллыққа тәсири». – Нөкис: 2003.
2. Экология хэм Арал машқаласы хаққында. /«Еркин Қарақалпақстан» 2004. № 65,68,70.
3. Базарбаев Ж. «Арал тәғдири-мийрас тәғдири». /«Еркин Қарақалпақстан» №133, 2003.
4. Аширбеков У. «Арал теңизи этирапында тиришилик ушын зәрүрли шараятлар дүзиўдің әмелий илажлары». /«Еркин Қарақалпақстан» №14, 15, 2003.
5. Юсупбаев К. Қарақалпақстан аграр секторында экономикалық реформаларды әмелге асырыўдың өзине тән өзгешеликлері. -Т.: «Ўзбекистон», 2001.
6. Войейков А.И. Собрание сочинений. Под редакцией А.В.Григорьева. Т. III, -Москва: изд А. Н. СССР 1952. 197, 500-б.
7. Каракалпақстан жана тарийхы. –Нөкис: 2003, 327-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Орол муаммосининг келиб чиқиши сабаблари ва Марказий Осиёда экологик муаммоларнинг келиб чиқиши, тоталитар тузумнинг аграр ислохотлари ва уларнинг оқибатлари ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается реформирование аграрного сектора тоталитарной советской властью вызвавшая экологическую проблему Центральной Азии как высыхание Аральского моря и её последствия.

SUMMARY

The article discusses the reform of the agrarian sector by the totalitarian Soviet authorities, which caused the ecological problem of Central Asia as the drying up of the Aral Sea and its consequences.

ТУРКИСТОН ҚАЙДНОМАЛАРИ (ТУРКЕСТАНСКИЕ ВЕДОМОСТИ) ГАЗЕТАСИ ҚОРАҚАЛПОҚЛАР ҲАҚИДА (XIX АСРНИНГ СЎНГИ ЧОРАГИ XX АСР БОШЛАРИ)

А.А.Абдуллаева – магистрант

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: Туркистон, Жанубий Оролбўйи, қорақалпоқлар, низом, Петро-Александровск, Чимбой, ҳарбий, фуқаро, Орол флотилияси, Орол денгизи.

Ключевые слова: Туркестан, Южное Аральское море, Каракалпақстан, закон, Петро-Александровск, Чимбай, военный, гражданский, Аральская флотилия, Аральское море.

Key words: Turkestan, South Aral Sea, Karakalpakstan, law, Petro-Aleksanrovsk, Chimbay, military, civilian, Aral flotilla, Aral Sea.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан кейин барча соҳаларда кенг миқёсли ислохотлар амалга оширила бошланди. Мамлакатимизнинг халқаро миқёсдаги обрў-этибори ошди. Давлат ривожининг барча соҳаларида кенг миқёсда ислохотлар амалга оширилди ва давом этмокда. Шу жумладан, тарих фанига, мамлакат тарихига бўлган эътибор ортди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги ПҚ-4390-сонли «O'zbekiston tarixi» телеканаллари

ташқил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори асосида 2019 йил 1 сентябрдан бошлаб, Ўзбекистон Марказий телевидениесида «Ўзбекистон тарихи» телеканалининг расмий ишга тушиши ҳам буюк тарихимизга бўлган ҳурмат ва эътиборнинг белгисидир.

2021 йил 19 январдаги Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёев раҳбарлигида ўтган видеоселектрда ҳам маънавият масалаларига, шу жумладан, тарих фанига ҳам аҳамият берилди. Миллий тарихни, миллий